

Crescit eundo, Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára, szerk. Simon Melinda, Perger Péter, [Bp.] Argumentum, 2011, 276 p. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4)

Immár a negyedik kötete jelent meg a Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei sorozatának. A sorozatcímében szereplő „füzet” elnevezés senkit se tévesszen meg, ugyanis ezúttal is egy igazi tanulmánykötettel állunk szemben, amellyel V. Ecsedy Juditot, a kiváló nyomdatörténészt, bibliográfust köszöntik írásaikkal kollégái, pályatársai.

Crescit eundo a Festschrift címe, melynek magyarázatát P. Vásárhelyi Judit, személyes hangú köszöntőjéből ismerhetjük meg: „Könyvünk címéül és emblémájául a XVIII. századi pécsi Engel-műhely nyomdászjelvényének feliratát választottuk. Jól tudjuk ugyanis, hogy ezt a nyomdászjelvényt ünnepeltünk különösen kedveli, ugyanakkor meggyőződésünk, hogy ezzel lehet legtalálébban jellemezni pályáját. A kis képen háromfokú emelvényen kedves angyalka áll, könyvvel a kezében. A grádics mellett jobb oldalt szedőszekrény, bal oldalt pedig könyvsajtó látható. A *Crescit eundo* = *Haladva nővekszik* felirat arra utal, hogy az előmenetel, a mind magasabbra jutás feltétele a fokozatosság. Amiképpen grádicsról grádicsra, mind feljebb és feljebb haladt a képen a kis angyal, úgy bontakozott ki Ecsedy Judit tudós pályája is a szemünk előtt lépésről lépésre az Országos Széchényi Könyvtárban.”

A régi könyves szakma mindennapjaihoz tartoznak azok a bibliográfiák vagy nyomdatörténeti kutatások, illetve azok a 16. és 17. századi magyarországi nyomdák típusrepertóriumát összefoglaló munkák, amelyeket V. Ecsedy Judit szerkesztett vagy állított össze. Elég csak a legismertebbeket megemlíteni és nyilván mindenki lelki szemei előtt megjelennek a jól ismert kötetek: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi-sajtó korában 1473–1800*, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*, *Petrik Géza Magyarország bibliográfiáját kiegészítő kötetek* (VII., VIII.), *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600* (*Hungaria Typographica I.*), *A régi*

magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század. 1. kötet (*Hungaria Typographica II.*). Mint-hogy Vásárhelyi Judit nagyon közeli munkatársa az ünnepeltnek, az előszavából azt is megtudhatjuk, hogy Ecsedy Judit már Petrik Géza *Magyarország bibliográfiáját* kiegészítő IX. és X. pótkötetén dolgozik, valamint, hogy a *Hungarica Typographica* vállalkozást a 18. századi magyarországi műhelyek típusrepertóriumára is kiterjesztette. A legbeszédesebbnek mégis azt tarom, hogy a *Typographia* nyomdatörténeti honlapot (www.typographia.hu), amelyet Bánfi Szilviával közösen hoztak létre, és amely magyarul és angolul teszi közzé a legfrissebb nyomdatörténeti kutatások eredményeit „éves szinten közel 40.000 látogató használja [...] Ausztráliától Turócszentmártonig”. Ez az adat mindennél többet elárul az ilyen irányú kutatások jelentőségéről.

A tanulmánykötet szerzői vagy közeli munkatársak, vagy olyan hazai és külföldi kutatók, akik munkájuk révén V. Ecsedy Judit tudományos tevékenységéhez kapcsolódnak.

Ha valamilyen nagyobb tartalmi egységekre szeretnénk bontani a kötetben szereplő dolgozatokat, akkor a bibliográfiái és a nyomdatörténeti tanulmányok mindenképpen egy-egy csoportot alkothatnak.

A Festschriftben szereplő bibliográfiái tanulmányok a *Régi magyarországi nyomtatványok* megjelent tomosait, valamint a Petrik-bibliográfiát egészítik ki könyvészetileg fontos adatokkal. Bánfi Szilvia írása (*A bécsi Singriener-nyomdához köthető Pesti Gábor-féle Nomenclaturakiadások tipográfiai vizsgálata*), amely egyben a tanulmánykötet nyitódarabja is, a *Régi magyarországi nyomtatványok* kiegészítő kötet számára arról tudósít, hogy a Pesti Gábor-féle magyar értelmezésekkel ellátott szójegyzék kiadásainak bibliográfiái leírásai már az RMNy első kötetének megjelenésekor is (1971) is sok fejtörést okoztak, mivel a Singriener-féle műhelyhez köthető példányok nem mutattak egységes képet. Borsá Gedeon vizsgálatainak eredményeit felhasználva és a betűtípus-kutatás módszerét alkalmazva igyekszik megnyugtatóan tisztázni a kérdést. Borda Lajos (*Egy könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány*) egy olyan 1794-ben megjelent alkalmi

vers leírásával egészíti ki Petrik Géza Bibliographiaját, melyet Pápai Páriz Ferenc írt Teleki Sándor és Bethlen Júlia lakodalmára 1703-ban. Forrásközléséből azt is megtudjuk, hogy a népszerű alkalmi nyomtatványnak meglepően sok kiadása jelent meg, így újabb példányok felbukkanása várható. Ileana Dârja (*Batthyány Ignác kiadványai*) Batthyány Ignác, Erdély püspökéhez kapcsolódó művek bibliográfiáját közli Szávuly Mária magyar fordításában, melyek között néhány könyvészeti ismeretlen tétel is szerepel. A 46 tétel leírását hat csoportba rendezi, vagyis aszerint, hogy Batthyány Ignác a szerző, a tudományos művek közreadója, a fordító vagy a fordítások megrendelője, a művek megjelenésének támogatója, majd ezt követik a tisztelőt, legvégül pedig az emlékére írt munkák. Dörnyei Sándor egy nagyon különös nyomtatványcsoportra hívja fel a figyelmet: az ex librisekre. Amellett, hogy ismerteti a magyarországi nyomtatott könyvcímkek történetét, arra is rámutat, hogy a 18. század derekától egyre nagyobb számban jelennek meg az egyszerűbb, szedett szövegű ex librisek, amelyek joggal kerülhetnének be a nemzeti bibliográfia valamelyik soron következő pótkötetébe (*Nyomdában készült régi hazai ex librisek*). Emődi András *Nagyváradi könyves kalászat* című közleményében retrospektív bibliográfia adatokat tesz közzé, melyekre a nagyváradi római katolikus püspökség gazdasági levéltárában akadt kutatásai közben. Az 1740-es évek elejétől az 1792. évig bezárólag több mint félszáz, eddig könyvészeti teljesen ismeretlen tételt sorol fel, amelyek zömükben alkalmi nyomtatványok vagy az adott egyházi évre készült egyházmegyei direktóriumok. A bibliográfiai tárgykörből Zvara Edina *17. századi ismeretlen társulati kiadványok a kismartoni Esterházy-könyvtárból* (Pótlások az RMNy-hez) című közleménye az utolsó, amelyben négy ismeretlen nyomtatvány leírásával egészíti ki az RMNy-t, ahogyan erre a címben is utal. Az ismertett művek között három nagyszombati és egy bécsi társulati kiadvány szerepel.

A tanulmánykötetben jól körvonalazható egy másik tematikus egység is, amelybe nyomdatörténeti írások sorolhatók. Borsa Gedeon Az

első hazai nyomdászjelvény című tanulmányát olvasva ismét meggyőződhetünk, hogy a szerzőnek semmi sem kerüli el a figyelmét, ha nyomtatványról van szó, legyen az akár egy fejjel lefelé elhelyezett könyvdísz, amelyen latin betűk és arab számok szerepelnek, ráadásul mindez egy cirill betűs kiadványban. A szerző alapos elemzés után meg is határozza a szokatlan fametszettel: ez az első hazai nyomdászjelvény, amely 1528-ban a szebeni Corvinus-Trapoldner-féle műhely részére készült. Témájában Deé Nagy Anikó tanulmánya is a nyomdászjelvényekhez kapcsolódik (*Közös jegyek a korai nyomdász- és kiadójelvények formakincsében*), ahogyan a címben is utal rá. Az összehasonlítás alapjául ősnomtatványokban és 16. századi nyomtatványokban előforduló példák szolgálnak. A nyomdászjelvény motívumok igen szemléletes elemzésekor megállapítja, hogy mennyire hasonló formai megoldásokkal éltek a nyomdászok és kiadók, gyakran ugyanazt a jelvényt több műhely is alkalmazta. Hasonló témával foglalkozik Simon Melinda is *Magyar kiadók és nyomdák beszélő jelvényei a 20. század első felében* című írásában, melyben olyan nyomdászjelvényekből mutat be néhányat, ahol egy korábbi szokást követve a műhely alapítójának a neve játszik szerepet a jelvény megtervezésénél. Kurta József *Ismeretlen kolozsvári egyleveles nyomtatvány 1702-ből* című dolgozata úgy nyomdatörténeti, mint könyvészeti kuriózum, mivel egy olyan bibliográfiailag ismeretlen formátát mutat be, amely Tótfalusi Kis Miklós betűkészletével készült. A különös oklevelet a Tótfalusi-tanítvány Telegdi Pap Sámuel nyomtatta ki, aki mestere halála után tovább működtette a műhelyt. John A. Lane angol nyelvű tanulmányát is itt említeném (*Nicolaus Kis's House in Amsterdam and the Brewery 'De Zwaan'*), mivel ez is Misztótfalusi Kis Miklós-hoz kapcsolódik. Annak a háznak a helyét azonosítja alapos levéltári kutatásokra támaszkodva, ahol egykor a híres betűmetsző és nyomdász lakott amszterdami tartózkodása idején. Mérszáros Klára *Egy ismeretlen Eck-nyomtatványtár elénk*, amelyről a szakirodalom sem tud. Az alkalmi vers újabb adalékul szolgál a jeles humanista bártfai kapcsolataihoz. Pavercsik Ilona *Weber Simon Péter nyomdájának alapításáról*

ad alapos áttekintést. Az 1783-ban alapított tipográfia külön érdekessége, hogy a vállalkozásáról közzétett német nyelvű hirdetés is fennmaradt. Erről illusztráció is látható.

A kötetben könyvtár-, és olvasástörténeti írások is akadnak szép számban, de azok sem fognak csalódni, akik fogékonyabbak az irodalom-, vagy a művelődéstörténetre. Nagyon izgalmas kérdést vizsgál Monok István a *Város és könyvkultúra Magyarországon a 16–17. század fordulóján* című tanulmányában, amelyet az alcím fejez ki közelebből: *A megközelítés szempontjai*. Szembesíti egymással a nyugat-európai könyv- és olvasmánytörténet kutatók számára rendelkezésre álló forrásokat azokkal, amelyekre a Kárpát-medence kora újkori városainak könyves kultúráját feltárni óhajtó kutatók hagyatkozhatnak. A dolgozatot különösen értékessé teszi a roppant gazdag jegyzetanyag. Kovács Eszter írásában azokról a cseh történelmi munkákról számol be, amelyeket Timon Sámuel (1675–1736) jezsuita szerzetes nemcsak elolvasott, hanem forrásként is felhasznált *Imago antiquae Hungariae* című könyvében (*Timon Sámuel cseh történelmi olvasmányai*). Bizonyára senkit sem lep meg, ha egy történész történelmi munkákat olvas, viszont az már jóval több fejtevést okoz, ha egy lelkész, orgonista szenvedélyesen érdekli az asztrológia iránt. Verók Attila egy igazi olvasmánytörténeti kuriózumot mutat be az olvasóknak (*Asztrológiai érdeklődésű orgonista lelkész? Egy érdekes kolligátumkötet a brassói Daniel Croner [1656–1740] könyvtárából*). Viskolcz Noémi az illusztrált könyvek gyűjtését vizsgálja a kora újkori Magyarországon. A fennmaradt korabeli könyvvásárlási jegyzékek alapján, arra is rávilágít, hogy a reprezentatív, metszetes albumok mennyivel drágábbak voltak azoknál a kiadványoknál, amelyek képek nélkül jelentek meg (*Illusztrált könyvek, reprezentatív albumok, képes kiadványok a kora újkori Magyarországon*). Azt hiszem, nincs sok olyan tudatos könyvgyűjtő, mint amilyen Apponyi Sándor volt, akiről elmondható, hogy a bibliofília már zsenge ifjúkorától meghatározó volt az életében, melynek legjelentősebb eredménye Hungarica-könyvtára és katalógusa. W. Salgó Ágnes, „... én bizony vajmi elhagyatott és támasz nélkül álló hölgy

vagyok” című írásával egy újabb epizóddal egészíti ki az Apponyi gyűjtemény történetét, valamint a katalógus IV. kötetének megjelenését, amelyben Esterházy Alexandrát, Apponyi Sándor hitvesét mutatja be az olvasóknak. Témáját tekintve az Apponyi gyűjteményhez kapcsolódik Jaroslava Kašparova dolgozata is (*Magyarország leírása a Cseh Nemzeti Múzeum és a Kinský-palota könyvtárának spanyol és francia nyelvű nyomtatványaiban*), melyet Kovács Eszter fordításában olvashatunk, mivel néhány olyan prágai hungarikumról számol be, amelyek minden bizonnyal az említett gyűjteménynek is méltó darabjai lennének.

Nagyon szellemes irodalom-, és művelődéstörténeti elemzésnek veti alá Varga Bernadett a protestáns kegyességi irodalom egyik 1645-ben megjelent darabját, melyet Keresztúri Pál írt Báthori Zsófia hitbéli megerősítése céljából. A *Mennyei társalkodás* révén egy sajátos műfajjal is megismerkedhetünk: a prózameditációval (*Interkonfesszionális és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában*). Szellestei N. László *Leleki fegyverház* című dolgozatában egy nagyon népszerű, a 17. század végétől számos kiadásban napvilágot látott katolikus imakönyvet taglal. Tóth Anna Judit munkáját szándékosan hagytam a végére, mivel egy szokatlan Festschrifttel ismerteti meg az olvasót. Nemcsak Ióánnés Lydos *De magistratibus* című művét mutatja be, hanem rendhagyó önéletrajzának teljes szövegét is közli magyar fordításban. Ez a szerénynek a legcsekélyebb mértékben sem nevezhető „késő antik hivatalnok” ugyanis az emlékkötetének a megírását nem bízta a véletlenre, sem a biográfusokra, saját maga gondoskodott róla. (*Egy késő antik hivatalnok memoárjai, Ióánnés Lydos, De magistratibus III, 26–30.*)

A Festschrift annyira színes és sokoldalú, hogy csak részleteivel próbáltam bemutatni. Egyetlen megjegyzésem is ezzel függ össze, ugyanis a kötetben 27 írás található a szerzők neve szerinti betűrendben. Bár tudom, hogy az ilyen típusú rendezési elv igen gyakori és sok esetben nagyon is indokolt – különösen, ha kevés szerző szerepel egy kötetben, illetve, ha a témák nagyon szerteágazóak –, a *Crescit eundo* esetében azonban sajnálom, hogy a szerkesztők

így döntöttek, és nem az olvasási szokásokat tartották szem előtt. Kár, hogy nem próbálták meg tematikus egységekbe rendezni az írásokat, ezáltal megkönnyíteni az olvasók dolgát. Ettől függetlenül a könyvkultúra egy újabb tartalmas darabjával lettünk gazdagabbak.

BERKES KATALIN

Matthias Corvinus und seine Zeit, Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel, hrsg. von Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Ioan-Aurel Pop, Mihailo Popović, Johannes Preiser-Kapeller, Alexandru Simon, Wien, Verlag der ÖAW, 2011 (ÖAW Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 409. Band, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung Band XXVII).*

A tanulmánykötet tematikus válogatást nyújt a 2008-ban Hunyadi Mátyás szülővárosában, Kolozsvárott megrendezett nemzetközi konferencia előadásából (*Matthias Corvinus and his Time*, 23rd–26th October 2008). A nagyszámú előadót felvonultató konferenciára, amely Mátyás uralkodásának valamennyi aspektusát felölelte, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári kutatóintézetének (Rumänische Akademie der Wissenschaften, Centrul de Studii Transilvane) és az Osztrák Tudományos Akadémia Bizantinológiai Intézetének (Institut für Byzanzforschung der ÖAW) közös szervezésében került sor a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Mikként arról az előszó is tájékoztat, a kötet szerkesztői elsősorban olyan előadások szövegét kívánták közölni, amelyek tárgyukban illeszkednek a bécsi Bizantinológiai Intézet legfőbb kutatási témáihoz, így a konstantinápolyi patriarchátus és az ortodox kereszténység történetéhez, a görög nyelvű kéziratok kutatásához, valamint a recepciótörténethez. Ezen a ponton máris megragadható a kötet egyik újdonsága, hiszen a kutatás ritkán fókuszál azokra finom, sokszor nehezen kitapintható szálakra, amelyek a Mátyás-kori Magyarország és a görögység, va-

lamint az ortodox keresztény világ között a legkülönbözőbb szempontból fennállottak.

A kötet a címben megjelölt tárgynak mindazonáltal csak szűk aspektusát vizsgálja, azt azonban – mint említettük – ritkán alkalmazott szempontból teszi. A tanulmányok zöme valójában Hunyadi János és Hunyadi Mátyás Magyarországnak a görög (kisebb részben az ortodox keresztény) világgal való érintkezési pontjait veszi számba. „Görög világ” alatt ebben az összefüggésben egyfelől a valós, egykorú görögség, azaz a végnapjait élő Bizánci Birodalom, másfelől pedig a klasszikus görög kultúra értendő. Ez utóbbi természetesen szellemi kapcsolatokat implikál. A tanulmányok leginkább e kétféle találkozás jegyében sorakoztathatók fel. A kötet az alábbi fejezetekre oszlik: *Kreuzzüge und Diplomatie, Kirchen und Privilegien, Handschriften und Gelehrte, Nachleben und Rezeption*.

A magyar bizantinológia tradicionális tematikájába illeszkedve két tanulmány Hunyadi János és Hunyadi Mátyás személyének, valamint a török előnyomulással kapcsolatos eseményeknek a bizánci forrásokban való megjelenésével foglalkozik (Ekaterini Mitsiou, *John Hunyadi and Matthias Corvinus in the Byzantine sources*; Johannes Preiser-Kapeller, *Sive vincitur Hungaria... Das Osmanische Reich, das Königreich Ungarn und ihre Nachbarn in der Zeit des Matthias Corvinus im Machtvergleich nach dem Urteil fünf griechischer Quellen*). A két Hunyadi alakjának recepcióját vizsgálja két további dolgozat. Ariadni Moutafidou a modern görög historiográfiát (*John Hunyadi and Matthias Corvinus in Modern Greek historiography*), Florian Kühner pedig az 1942 és 2006 között megjelent román történelemtankönyveket tekinti át ebből a szempontból (*Die Pforten der Christenheit. Der Fall Konstantinopel und der Kampf gegen die Osmanen*). Bizonyos értelemben szintén a Mátyás-recepciót – ezúttal azonban a nyugati – érinti Mihailo St. Popović tanulmánya (*Reminiscenzen an König Matthias Corvinus in den Reiseberichten des Salamons Schweigger und Reinhold Lubenau*). A szerző Salamon Schweigger és Lubenau útleírására, azok egymáshoz való vi-

* A recenzió a „Corvina Graeca” OTKA-program (K 75 693) támogatásával készült.

szonyára hívja fel a figyelmet. Salamon Schweiger 1577/78-ban, Lubenau 1587-ben utazott át Budán, és mindketten megtekintették a királyi várat is. (A témáról legutóbb: VÉGH András, *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai palota csillagképei = Művészettörténeti Értesítő*, 2010, 211–232.)

A tanulmánykötetben található történeti jellegű tanulmányok egy része fontos részletkérdések tisztázásához járul hozzá Mátyás török elleni harcaira, illetve balkáni külpolitikájára vonatkozólag (Oliver Jens Schmitt, *Matthias Corvinus und Skanderbeg oder die jahrzentelange Allianz der Häuser Hunyadi und Kastrioti im Krieg mit den Osmanen*; Alexandru Simon, *La «parentèle ottomane» des Hunyadi*; Güneş İşiksel, *Friendship and the principle of good neighbourhood between Bayezid II and Matthias Corvinus*). Julia Dücker azt vizsgálja, hogy miként hatott a Mátyás és III. Frigyes között fennálló konfliktus a nürnbergi birodalmi gyűlések belső struktúrájára 1479 és 1481 között, milyen integráló, a közösségi tudatot fejlesztő tendenciákat implicált (*Von Konfrontation und Kooperation*). Az erdélyi románság privilégiumszerzési lehetőségeit tárgyalja tanulmányában Ioan-Aurel Pop (*Les Roumains de Transylvanie et leurs privilèges accordés à l'époque de Mathias Corvin*). Ezt kiegészíti Vasile Rus dolgozata, amely a máramarosi ortodox románok kezében lévő körtvélyesi kolostor fontos hatalmi centrummá fejlődésének bemutatásával a politikai hatalom nem szokványos úton való megszerzésére szolgáltat példát (*Giovanni Corvino di Hunyad ed il monastero di Peri*). Az ortodoxia moldvai térnyerését mutatja be Flavius Solomon egyháztörténeti jellegű tanulmánya (*Vom Abendland zum Morgenland. Orthodoxe und Katholiken in der Moldau im Mittelalter*).

Recenziókban mindazonáltal elsősorban azoknak a tanulmányoknak a részletesebb ismertetésére vállalkozunk, amelyek tárgyukat tekintve szorosabb kapcsolatban állnak a 15. századi magyarországi kéziratossággal, azon belül pedig a Corvina Könyvtárral. [A történeti/egyháztörténeti jellegű tanulmányokat részletesen ismerttettem az *Ostkirchliche Studien* legutóbbi számában.] Remek bevezetőt kínál ehhez Dan

Ioan Muresan *Bessarion et l'Église de rite Byzantin du royaume de Hongrie (1463–1472)* című tanulmánya. A szerző Bessarión Magyarországgal való kapcsolatait – ennek általánosan a kulturális aspektusai a jóval ismertebbek – az uniót követő komplikált egyházpolitikai helyzetbe ágyazva mutatja be, mindezt pedig elhelyezi Bessarión életművében. Az olvasó világos képet kap arról, hogy miként fonódtak össze Bessarión egyházpolitikai lépései a török elleni összefogás összeurópai feladatával, amelynek egyik legfőbb mozgatórugója szintén Bessarión kardinális volt, valamint arról, hogy miként jelentkezett mindez Magyarországon egyfelől konkrét politikai lépések, másfelől szellemi kapcsolatok formájában. A szerző fontos, Bessarióval és Magyarországgal kapcsolatba hozható kódexeket is felhasznál érveléséhez – így a ma Budapesten őrzött Bessarión-corvinát (OSZK, Cod. Lat. 438.) –, azokat szintén elhelyezi a kardinális életművében, és Magyarországgal való kulturális kapcsolatokat bont ki belőlük. Az 1465–67 körül Magyarországra érkező Regiomontanust ő is kulcsszereplőnek látja e kapcsolatok alakulásában. A tanulmány mindazonáltal azt sugallja, mintha Bessarión valamennyi Magyarországra felirányuló lépése, beleértve a kulturális jellegűeket is, a kardinális politikai céljait szolgálta volna, ám – noha Mátyás valóban a legfontosabb szereplő volt a török elleni harcban, nagyhatalmú munkatársa, Vitéz János esztergomi érsek pedig az uralkodó orientálásában – talán nem szükséges okvetlenül egyetlen közös nevezőt keresni. Az utóbbi évek kutatásai (főként: KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993; BORSA Gedeon, *Vitéz János és a könyvnyomtatás = Magyar Könyvszemle*, 1991, 113–116.; MONFASANI, John, *A tale of two books: Bessarion's In Calumniatore Platonis and Georg of Trebizond's Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis = Renaissance Studies*, 2008, 1–15.; valamint általában *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon* [Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14.–június 15.], Szerk. Földesi Ferenc, Bp., OSZK, 2008.) azt mutatják, hogy azok a kapcsolatok, amelyek Vitéz János és köre, va-

lamint Bessarión és az ő római Académiája között fennállottak, a kulturális életet Magyarországon sokkal lényegibben hatották át, mint azt korábban feltételezték. A Vitéz János ösztönzésére 1465-ben életre hívott pozsonyi egyetem tanári kara (Regiomontanus, Giovanni Gatti), az első magyarországi nyomda (Hess András) szoros szálakkal kötődött Bessarión személyéhez, nem beszélve a Vitéz-féle contubernium és Bessarión köre közötti karakterbeli hasonlóságokról, hiszen mindkét tudós csoportosulás vezérelve az igaz hitélet és a legnemesebb tudományok művelése volt. A Bessariónnal való kapcsolat vizsgálata mindazonáltal a kutatás legfontosabb feladatai közé tartozik. Klaniczay Tibor *A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz (Irodalomtörténeti Közlemények, 1975, 1–14)* című alapvető tanulmányában már évtizedekkel korábban rámutatott, hogy a bíboros küldetése, törekvései és elvei alapvetően meghatározták a korai magyar humanizmus jellegét.

A Bessarión-tanulmány voltaképpen a görögséggel való valós és a szellemi értelemben vett találkozások keresztmetszetében foglal helyet, és átvezet azokhoz a munkákhoz, amelyek a 15. századi magyar humanizmus speciális törekvését, a klasszikus görög kultúrkörccsel való találkozás igényét érintik. A tanulmánykötetnek különösen értékes része a kodikológiai/filológiai tárgyú tanulmányokat tartalmazó fejezet, amelyek többsége a görög nyelvű corvinák problematikájával foglalkozik. A budai királyi könyvtár görög nyelvű állományának kutatása mindezidáig perifériára szorult. A jelen kötetben található tanulmányok az utóbbi évek örvendetesen megélenkülő kutatásainak legelső eredményeit tartalmazzák, még hozzá a tárgy avatott szakértőinek tollából. 2009-ben kutatócsoport alakult Corvina Graeca névvel („Corvina Graeca” OTKA-program [K 75 693], székhelye ELTE BTK Görög Tanszék, programvezető Bolonyai Gábor, résztvevők Pajorin Klára, Németh András, Tóth Péter, Zsupán Edina.). Céljai közé tartozott a görög corvinák listájának revíziója, újabb corvinák azonosítása, a budai udvarban zajló klasszikus filológia, illetve görög stúdiumok feltárása, a kanonizált klasszikus irodalom és a királyi könyvtár állománya közötti eszmei és valós kap-

csolat megrajzolása, továbbá a tárgyra vonatkozó források feltárása, újraértékelése, esetenként kiadása (Pajorin Klára és Bolonyai Gábor Naldo Naldi *De laudibus Augustae Bibliothecae* című művének kiadását készíti elő), mindez pedig az újkori recepció fényében. Bécsben őrzött görög nyelvű corvinák feltárásával Christian Gastgeber, bécsi bizantinológus is foglalkozik, különös tekintettel azok provenienciájára, valamint a bécsi humanisták általi felhasználására. Okvetlenül megemlítendő továbbá Ötvös Zsuzsanna és Horváth László a tárgyban folytatott kutatásai.

Németh András tanulmánya a párizsi Mynas-kódex (BnF, Suppl. gr. 607) mintaszerű kodikológiai elemzése során olyan alapvető kérdéseket vet fel, amelyek általában megfontolandók a görög corvinák kutatásában, valamint olyan újszerű, komplex kutatási módszereket javasol, amelyek valóban segíthetik a Corvina egykori görög állományának sikeresebb feltárását (*The Mynas codex and the Bibliotheca Corviniana*). Fontos tudni, hogy különösen nehéz problémakörrel van szó, ugyanis a görög nyelvű kódexeket – kettő, illetve három fennmaradt kivételtől eltekintve – többnyire nem látták el ún. corvinaismertetőjegyekkel Budán, azaz nem festettek címlapjukra Mátyás-címert és nem kaptak jellegzetes corvina-bőr-kötést. (Két kódex esetében valóban fennmaradt az aranyozott corvina-bőr-kötés, egy további esetében [ÖNB, Hist. gr. 16, Zónaras] pedig a jellegzetes poncolt, aranyozott metszés utal arra, hogy a kötetnek egykor aranyozott corvina-bőr-kötése volt.) Corvinaidentitásuk ezért csupán áttételesen bizonyítható. A jelenleg corvinának tekintett 15 darab (vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., Corvina, 1990⁴) kódexlistája ugyanakkor szintén revízióra szorul, bizonyos tételek tévesen szerepelnek a hiteles görög corvinák között, bizonyos tételek pedig hiányoznak róla. Számos esetben természetesen el sem lehet jutni a bizonyosságig, a corvinaidentitást csupán valószínűsíteni lehet. A Mynas-kódexet Csapodi Csaba az indokolatlanul corvinának tartott kéziratok közé sorolta 1973-as repertóriumában (CSAPODI, Csaba, *The Corvinian Library. History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973, 434.,

Nr. 886). Németh András azonban feltételezi, hogy a különféle korú és tárgyú kódexrészekből álló kolligátumot – amelynek jelenlegi kötése a 16. század elején, tehát már jóval Mátyás halála után Budán, Lucas Coronensis könyvkötő által készült – éppen ez a budai könyvkötő füzte elsőként egybe. Egyes, addig töredékesen circuláló elemei pedig nem származhatnak más-honnét, mint a királyi gyűjteményből, következésképpen a kódexrészek esetében lappangó, hiteles „corvinákkal” kell számolnunk. Nem csupán a Mynas-kódex, hanem a görög corvinák és általában a Corvina Könyvtár szempontjából fontos a tanulmánynak az a fejezete, amelyben a szerző a Bessarión bíboros köreiben működő másolóval, Démétrios Tribólésszel foglalkozik, aki a Mynas-kódex 10. századi központi részét képező hadtörténeti kolligátumból is lemásolt néhány szöveget 1469–70 körül (Bécs, ÖNB, Phil. gr. 140). Démétrios Tribólés személyével, az ő környezetében működő más scriptorokkal, pl. Joannes Rhusus) több corvina, illetve corvinagyanús görög kódex is kapcsolatba hozható, ami tovább bizonyítja a szellemi és valós kapcsolatot meglétét Bessarión és római köre, valamint a magyar királyi udvar között.

Kiváló tanulmányában Bolonyai Gábor a görög corvinaállomány megközelítésének egy másik módszerét választotta (vö. *Taddeo Ugoletto's Marginal Notes on his Brand-new Crastonus-Dictionary*). A budai udvarban működő királyi könyvtáros és nevelő, Taddeo Ugoletto saját jegyzeteivel gondosan kiegészítette a Crastonus-féle görög–latin szótár birtokában lévő második kiadását (Vicenza, 1483. november; ÖNB Ink. X. E. 9). Autográf bejegyzése szerint 1484. június 20-án fejezte be a munkát, de a bejegyzések egy részének eltérő írásképe arra enged következtetni, hogy esetleg egy későbbi fázisban is dolgozott rajta. Mindenesetre biztosra vehető, hogy Ugoletto ekkoriban Budán tartózkodott, következésképpen – miként Bolonyai Gábor feltételezi – a kiegészítéseket legalábbis részben a budai könyvtár anyagára támaszkodva kellett megtennie, akár eredeti művek olvasása, akár más, egy- és két-nyelvű szöszedetek felhasználása révén, eltekintve olyan esetektől, amikor a humanista saját korábbi, még Itáliában készült jegyzeteiből, eset-

leg emlékezetből dolgozott. A szerző fő kérdése, hogy a görög és latin nyelvű kiegészítések elvezetnek-e olyan Budán őrzött kódexekhez, amelyek forrásul szolgálhattak Ugoletto számára. A forrásművek sokszor könnyűszerrel azonosíthatók, hiszen 108 esetben maga Ugoletto is megadja a szerző nevét, olykor pedig a mű címét is, 16 esetben pedig idézetet is közöl. A tanulmány végén táblázat foglalja össze azokat a szerzőket és műveiket, amelyeket Ugoletto kimutathatóan felhasznált, kiegészítve az adott mű Corvina Könyvtárbeli példányának mai jelzetével, amennyiben a példány fennmaradt. A művek között szép számmal vannak olyanok is, amelyek megléte a királyi könyvtárban mindeddig nem volt dokumentált. Ugoletto kiegészítései és a konkrét kódexek között azonban már jóval nehezebb kapcsolatot teremteni. Egyetlen esetben minden kétséget kizárólag bizonyos a felhasználás ténye: Ugoletto jelentős anyagot, több mint ezer tételt vett át a Janus Pannoniusénak tartott két-nyelvű Vocabulariumból (ÖNB Suppl. Gr. 45). E fontos megállapítás révén immár kétségtelenné vált, hogy a Vocabularium Janus halála után valamikor valóban bekerült a budai királyi könyvtár állományába. (Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára 1990-es *Bibliotheca Corviniana* című albumában a Vocabularium már nem szerepelt a hiteles corvinák listáján.) A corvinalista tehát újabb biztos tétellel bővült, jóllehet ezzel ismét felmerül a corvinafogalom kérdése, hiszen a kódex olyan „corvina”, amely egyáltalán nem viseli magán a szokásos ismertetőjegyet, a kötést és/vagy a Mátyás-cimert. A görög kéziratokat tekintve elsősorban egy Bécsben őrzött, konvencionálisan hiteles corvinának tartott kódex (ÖNB, Phil. gr. 289) jöhet számításba forrásként, amely tartalmaz olyan szerzőket és műveket is, amelyekből Ugoletto merített, így Euripidés Hecubáját, Aristophanés Ploutosát és Theokritos Idilljeit. A Hecuba kiemelkedő szerepet játszik Ugoletto forrásai között, a legtöbb jelölt (szerzőnévvel és/vagy címmel ellátott), valamint jó pár jelöletlen kiegészítés ebből a tragédiából származik. A Theokritos Idilljeiből vett kiegészítések egyike, tulajdonképpen egy téves lémma („toision”) közös hibát mutat fel a bécsi kódexszel (f. 130v, 12. sor), ami tovább növeli

a kódex Ugoletó általi felhasználásának valószínűségét. A Hecubát a Septuaginta bizonyos könyvei (Genesis, Proverbia, Ecclesiastes) követik a felhasználás gyakoriságában. Bolonyai Gábor szerint a művek kiválasztásában Ugoletót elsősorban oktatási feladatai vezérelték. A szerző sorra veszi, és részletesen elemzi a Hecubából, Theokritos Idilljeiből, az Iliasból, a Septuagintából származó jegyzetek reprezentatív részét, valamint olyan bejegyzéseket, amelyek latin szövegekben előforduló görög szavakra vonatkoznak, továbbá azonosít néhány utalás nélküli jegyzetet. A tanulmány nem csupán a Corvina Könyvtár állományának feltárása szempontjából mutat fel új lehetőségeket, hanem precíz esettanulmányaival szemléletes bepillantást enged a 15. századi humanista filológiába, különös tekintettel a szótárak összeállításának és felhasználásának gyakorlatába.

A dolgozathoz szorosan kapcsolódik Ötvös Zsuzsanna tanulmánya (*Some Remarks on a Humanist Vocabulary, ÖNB Suppl. gr. 45*), amely röviden bemutatja az Ugoletó jegyzeteinek egyik fő forrását képező Janus-féle Vocabularyt, a kódex provenienciáját pedig egy fontos új elemmel bővíti ki. Előkerült ugyanis Johann Alexander Brassicanus exlibrise alatt Cuspinianus nyomtatott exlibrise is, ami azt mutatja, hogy a szótárát valószínűleg ő hozta el Budáról valamikor 1510 és 1515 között, követjárásainak egyike alkalmából. A felfedezés szintén azt támasztja alá, hogy a kódexet egy ideig valóban a Corvina Könyvtárban őrizték. Ötvös Zsuzsanna fontos megállapítása, hogy Janus görög gyűjteménye, illetőleg kétnyelvű, görög–latin könyvtára közvetlen mintát is szolgáltatott a királyi könyvtár fejlesztői számára hasonló, kétnyelvű gyűjtemény kialakításához.

Christian Gastgeber tanulmányában (*Griechische Corvinen: Additamenta*) elsősorban a bécsi grécista, Johann Alexander Brassicanus Salvianus-előszavának kutatási problémáira hívja fel a figyelmet. Az előszó a corvinakutatás legfontosabb forrásai közé tartozik, ugyanis Brassicanus ebben írja le 1525-ben tett látogatását a budai királyi könyvtárban, felsorolván azokat a kódexeket, amelyeket ott látott, és amelyek különösen felkeltették az érdeklődését. A bécsi

humanista ez alkalommal számos kódexet meg is szerzett az állományból, miként ezt a kötetekben alkalmazott autográf possessorbejegyzései ma is tanúsítják. Christian Gastgeber felsorolja a ma ismert, Brassicanus-bejegyzésekkel rendelkező kódexeket, listáját azonban egy tétellel ki kell egészítenünk: a Lipcsében őrzött Kónstantinos Porphyrogennétos-corvina (UB, Rep. I. n. 17) szintén magán viseli Brassicanus keze nyomát, ha nem is valódi possessorbejegyzés formájában (f. Iv). Éppen az említett possessorbejegyzések segítségével sikerült Christian Gastgebernek egy újabb kódex Budáról való származását felmutatni. A koppenhágiai Királyi Könyvtárban őrzött kézirat (Cod. Fabr. 78, 4°) mindaddig elkerülte a kutatók figyelmét, jóllehet részletes leírását már 1994-ben közzétették (SCHARTAU, Bjarne, *Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*, Kopenhagen, 1994 [Danish Humanist Texts and Studies, 9], 409–410, Christian Gastgeber hivatkozásában). A kódex előzéklapján Brassicanus jellegzetes bejegyzése található, miszerint a kötetet 1525. december 4-én szerezte, Budán. Nagy a valószínűsége tehát, hogy egy újabb hiteles görög corvina került elő, ugyanis csaknem teljesen bizonyos, hogy Brassicanus budai szerzeményei mind a királyi könyvtárból származnak. Ezt bizonyítják azok a kétségtelen corvinák, amelyek szintén Brassicanus tulajdonába kerültek, de corvinakötéssel és címerrel is rendelkeznek. A koppenhágiai kódex egyébként Manuél Moschopoulos *Erótémata* című, közismert grammatikai munkáját tartalmazza, amelynek a megléte szintén a budai udvarban folyó görög stúdiumok és az ehhez tartozó könyveszerzések tudatos, felépített voltára utalhat. Christian Gastgeber ezt követően Hubert Languet egy Niedbruckhoz írt, 1553. november 11-re datált leveléből (ÖNB, Cod. 9737i, f. 51r–52r) közöl egy részletet, amelyben a burgundiai diplomata beszámol a Hasentstein várában található Lobkowicz-könyvtárban tett látogatásáról, és arról is tudósít, hogy a gyűjtemény híres alapítója, Bohuslav Lobkowicz számos kötetet Mátyás híres budai könyvtárból jutott hozzá. Bohuslav Lobkowicznak a királyi könyvtár iránti érdeklődése közismert,

ám kifejezetten ez a forrás eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Az Addimenta záró részében Christian Gastgeber a bécsi Nikephoros Kallistos Xanthopoulos-corvina (ÖNB, Hist. gr. 8) egyik előzéklapján található, egy keresztforma négy mezejében héber, görög, arab és latin írásmóddal feltüntetett 220-as számjegy titkát próbálja megfejteni. Feltételezése szerint könyvtári jelzetről lehet szó, amely még Budán kerülhetett a kódexbe, a bejegyző pedig a számos nyelvet bírós és az uralkodó keleti diplomatájaként is működő történetíró-scriptor-illuminator, egyben a könyvkészítő műhely vezetője, Felix Petancius lehetett.

Ha mérleget vonunk az itt ismertett tanulmányokból, és a számos módszertani javaslattól eltekintve „csupán” az azonosított újabb görög corvinákat vesszük számba, akkor azt látjuk, hogy a kódexlista három biztos tétellel, azaz a Janus-Vocabulariummal, a koppenhágai Moschopoulos-kódexszel és egy további bécsi kódexszel (ÖNB, Suppl. gr. 177; – A kódexet Németh András azonosította corvinaként. Itt ismertett tanulmányában csupán röviden utal rá. Az azonosításhoz l. NÉMETH András, *Willibald Pirckheimer és Budáról származó görög kódexei = Érték és értelmezés*, szerk. Boka László, Sirató Ildikó, Bp., OSZK, Gondolat, 2010, 156–180., valamint Uő., *Willibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda = Gutenberg Jahrbuch*, 2011, 175–198.) bővült, valamint két további kódex merült fel, amely esetleg a Corvina Könyvtár körébe vonható, a Mynas-kódex és annak a Démétros Tribóls által készített másolata (ÖNB, Phil gr. 140).

A magyar humanizmus kutatás jelenleg futó egyik legnagyobb vállalkozása Janus Pannonius művei modern kritikai kiadásának elkészítése, hiszen az utolsó teljes kritikai kiadás 1784-ben jelent meg Utrechtben, Kovásznai Sándor és Teleki Sámuel gondozásába. A szövegkiadás munkálatait Mayer Gyula vezeti. Az epigrammák 2006-ban láttak napvilágot, jelenleg az elégiák állnak megjelenés előtt. A szövegkiadói munka folyamatába enged betekintés Mayer Gyula a jelen kötetben közölt tanulmánya (*Zur Textgeschichte der Elegien des Janus Pannonius*), amely a kéziratokból levonható szövegkritikai tanulságokat

teszi közzé. A szövegkiadói előszó értékű tanulmány a filológus elődök, Huszti József és Juhász László ez irányba tett első lépéseinek bemutatása után teljes képet ad az elégiákat tartalmazó kéziratokról és nyomtatványokról, amennyire lehetséges, megállapítja azok egymáshoz való viszonyát, végül felrajzolja a stemmát.

Kívül a görög nyelvű corvinák szűken vett kérdéskörén, de a corvinakutatás egy másik fontos, nyitott és új eredményeket ígérő fejezetével foglalkozik Gianluca Masi tanulmánya (*Nuovi manoscritti corviniani a Firenze*) – bizonyos pontjain sajnos azonban kevésbé szerencsésen. A Bibliotheca Corviniana Digitalison (www.corvina.oszk.hu) található lista alapján próbál rendet teremteni a ma Firenzében, a Biblioteca Medicea Laurenzianában őrzött corvinák, illetve corvinának tartott kódexek között, ami valóban fontos elvégzendő feladat, hiszen a ma Firenzében őrzött egykori budai kódexeknek különböző a „corvina-értéke”, és nem született még olyan munka, amely világos jegyzéket adna arról, hogy melyik firenzei „corvina” melyik kategóriába tartozik. Egykorú források tudósítanak ugyanis arról, hogy Mátyás halála pillanatában számos kódex (körülbelül 150) volt készülében számára Firenzében, amelyek végül már nem jutottak el Magyarországra. Ezek a kódexek később többnyire a Medicek magángyűjteményeit gazdagították, ma pedig a Biblioteca Medicea Laurenziana állományában találhatóak. E kódexek közül 8 darabról biztosan tudható, hogy egykor a magyar király számára készültek, a magyar kutatás is régóta így tartja számon őket, és a honlapon is szerepelnek. Ebből a biztosan corvinákat tartalmazó csoportból Gianluca Masi hiányolja a Nicolaus de Lyra műveit tartalmazó, hatkötetes kódexsorozatot (BML, Plut. 22, 1–6), amelyről mindenféle hivatkozás nélkül azt mondja, hogy „recentemente riconosciuti come corviniani”, és amely a magyar corvinalistákon egyáltalán nem található meg (a honlapon sem). Továbbá megnevez három olyan kódexet (BML Plut. 12. 22; Plut. 84. 16; Plut. 84. 24), amelyek véleménye szerint egészen bizonyosan corvinák, ám – így Gianluca Masi – ezt még soha senki nem jelentette ki róluk. A felfedezés nagyszerű volna, de a rövid leírásokból sajnos nem derül ki, hogy

a szerző az említett kódexek mely sajátosságaira alapozza a corvinaidentifikációt. Ezt követi a honlapon található maradék 23 jelzet számbavétele. Nehéz azonban értelmezni Gianluca Masi a listát követő megjegyzését: „Questi manoscritti, a mia conoscenza, non sono descritti da nessun altro studioso che li attribuisca alla biblioteca del re d’Ungheria, eccetto tre esemplari citati da C. (sic!) Csapodi e da altri studiosi come sicuramente corviniani (Plut. 16. 32; Plut. 18. 4; Edili 148).” Csapodi Csaba ugyanis sehol sem tárgyalja az említett három kódexet, a listán szereplő valamennyi kézirat pedig azoknak a kódexeknek a csoportjába tartozik, amelyekkel kapcsolatban néhány évvel ezelőtt Angela Dillon Bussi fogalmazta meg azt a feltevését, hogy valószínűleg eredetileg Hunyadi Mátyásnak szánták őket, és *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról* című tanulmányában ki is fejtette feltevése alapjait. A cikk megjelent az *Uralkodók és corvinák* című katalógusban, szintűgy, mint a listán szereplő kódexek jó része (18 db) fotóval és rövid leírással, hiszen ezek képeztek a központi magját az Országos Széchényi Könyvtár azonos című kiállításának 2002-ben (DILLON BUSSI, Angela, *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról = Uralkodók és corvinák*, Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása, 2002. május 16–augusztus 20., szerk. Karsay Orsolya, Bp., 2002, 55–62). Dillon Bussi tanulmányában maga is különbséget tesz az egyes kódexek „corvina-értéke” között, például a Plut. 35. 37 jelzetű kódex corvina-voltát kevésbé tartja valószínűnek. Ezt követően Gianluca Masi így folytatja: „Proviamo dunque a formulare qualche ipotesi su questi 20 manoscritti”. Majd megfogalmazza közel ugyanazokat az összefüggéseket a kódexek között, amelyeket említett tanulmányában Dillon Bussi is megfogalmazott, illetve amelyeket az *Uralkodók és corvinák* című katalógusban a kódexleírások tartalmaznak. Konklúziójában Gianluca Masi végül elfogadja, hogy a listából 16 kódex joggal tartható az eredetileg Mátyás számára készült, de Firenzében maradt csoport jelöletlen tagjainak, 4 darab esetében azonban ezt kétségnek tartja. Érveléséből nem derül ki, hogy melyik ez a 4 kódex, de valószínűleg azokra

gondol, amelyekről a megelőző bekezdésben megemlíti, hogy corvina-provenienciájuk Angela Dillon Bussi feltételezése. Érveket azonban a szerző itt sem használ, miként a tanulmány kulcsfontosságú pontjain sehol sem. A magyar nevek és címek megadásában pedig sajnálatos módon számtalan hiba található a tanulmányban.

A változatos tartalmú tanulmánykötetet fekete-fehér fotók, ábrák, valamint képek jegyzéke, névmutató és kéziratjegyzék egészíti ki. A könyvnek ugyanakkor hasznára vált volna egy magyar lektor, aki a számtalan magyar helyesírási hibát, a nevekben ejtett tévesztéseket korrigálta volna, egyben felhívta volna a figyelmet a „Budapest” városnév középkori kontextusban való használatának anakronisztikus voltára.

ZSUPÁN EDINA

Koltai András, Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén, Győr, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai; Források, feldolgozások, 14) Publikationen des Diözesanarchivs von Raab, Quellen, Studien 14.

Koltai András 2012-ben, Győrött megjelent kötete a 2009-ben megvédett doktori disszertációjának kiegészített, könyv formájába öntött munkája.

Igen impozáns művet tarthat kezében a történész, az irodalomtörténész és a művelődéstörténész szakma: a szerző rendkívül alapos forrásfeltáráson alapuló kötete színes képet fest elsősorban Batthyány Ádámról és családjáról, valamint rajtuk keresztül a kor műveltségéről, művelődéstörténeti viszonyairól, a főúri családok házasodási szokásairól, birtokviszonyairól és a mindennapjairól is.

A szerző szándékait az előszóból ismerhetjük meg: a célja egy olyan sokrétű, főként művelődéstörténeti jelentőségű, feltáró munka létrehozása volt, amely a Batthyány család történetének keresztmetszetét át mutatja be a kor szokásrendszerét, a Batthyány udvar struktúrájából von le általános következtetéseket a többi főúri udvar szokásaira és az általános műveltségi viszonyrend-

szerre nézve. Azért esett a választása a Batthyány családra, mert náluk bőséges és könnyen hozzáférhető adathalmaz állt rendelkezésre. Batthyány Ádám részletes adminisztrációt vezetett mindenről, és szerencsénkre a dokumentumok nagy része fenn is maradt, a legtöbb a Batthyányak körmendi levéltárában és a Magyar Országos Levéltárban. A szerző előrebocsátja, hogy az említett adminisztrációk, inventáriumok, prebendák, stb. művelődéstörténeti adatokat természetesen csak közvetve tartalmaznak, mégis lehetőséget adnak arra, hogy színes, árnyalt képet rajzoljon meg számunkra a korabeli főúri életről.

A mű két nagy részre tagolható: az első, nagyobbik szakasz maga a monográfia, majd ezt követi egy meglehetősen nagyarányú forrásközlés, a kutatást alátámasztandó birtokjelentések, családfa, a birtok gyarapodását jelző térkép, levelezések ismertetése, temetési beszédek és egyéb dokumentumok bemutatása. A kötet végén találjuk a szintén alapos kidolgozású bibliográfiát, és a névmutatót.

A monográfia többféle témát dolgoz fel, és ennek megfelelően többféle stílust is alkalmaz: nagyobb betűmérettel szedve olvashatjuk a főszöveget a legfontosabb adatokkal, majd a főszövegbe helyenként beékelődve, keskenyebb szövegtűkörrrel és kisebb betűkkel szedve találjuk a szereplők életére vonatkozó, személyesebb hangvételű érdekességeket.

Az első fejezet címe „*Őstől maradt jók*”. *Udvarok és hagyományok*, amelyben a szerző először is megismerteti az olvasót az udvar fogalmával és az udvar mint intézmény létrejöttével. Kifejti az udvar etimológiáját, jelentésének árnyalatait, a belőle származó, a köznyelvben meghonosodott szavakat, kifejezéseket. Az udvar mint intézmény mintájául Magyarországon a bécsi Hof, a királyi udvar szolgált. Térbeli vonatkozásában az uralkodó székhelyét jelentette, míg társadalmi szempontból az uralkodó (avagy a főúr) személyes környezetét értjük alatta. A harmadik jelentésárnyalat politikai: az udvar ilyen értelemben egyenlő a központi kormányzattal. Fontos tisztázni, hogy az udvar erősen kötődik a dominus személyéhez, tagjai az úr családja, a távolabbi rokonok, az „egyéb odatartozók”, úgymint a familiárisok, a cselédek, és a bandérium tagjai.

Koltai egy ponton vitába száll Takáts Sándor történésszel, aki szerint a főuraknak minden egyes udvarhelyükön állandó udvaruk volt, míg Koltai több adatot is talált arra vonatkozóan, hogy ugyanaz az udvartartás vonult kíséretként minden olyan helyre, ahová az úr is utazott. A szerző kiemeli még azt a történeti tényt, hogy a Habsburg-udvarnak nem sikerült az udvartartásába integrálnia a magyar nemességet, így nőtt meg a jelentősége a főúri udvaroknak és a pozsonyi országgyűléseknek: a nemesség számára több érvényesülésre adtak lehetőséget, valamint átítatódta nemzeti érzülettel.

A *Batthyány család udvari hagyományai* című részből megtudhatjuk, hogy Batthyány Lajos kancellár és testvére, Károly, dalmát-horvát-szlavón bán 1745-ben azt kérte Mária Teréziától, hogy erősítse meg pelikános nemesi címerüket, amelyet még 1500-ban adományozott II. Ulászló ősüknek, Batthyány Boldizsárnak. A család már 1290-ben építtetett palotát Kővágóörsön, eredeti nevük is Örsi vagy Kővágó-örsi volt, a „Battyán” nevet azután vették fel, hogy Luxemburgi Zsigmond Battyánt a családnak ajándékozta. Az 1740-es években Batthyány Lajos végeztetett családtörténeti kutatómunkát, ami alapján így nevezte el a familiát: „Az örsi sziklából felnövekvő battányi babérfa.”

1764-ben a család hercegi címet kapott, és ezzel belépett a legmagasabb főúri körbe. Ebben az időben sajnos olyan oklevelet is próbáltak hamisítani, amely egyenesen azt bizonyította volna, hogy a familia Örs vezértől származik.

A következő fejezet a *Batthyány család felemelkedése* címet viseli, amelyben a szerző bőséges forrásbázisra támaszkodva rendkívül részletesen ismerteti a Batthyányak történetét a fontos házasságkötésekkel szerzett birtokok leírásától kezdve az egyes családtagok peregrinációján át egészen a hitvallásuk részletezéséig. Batthyány Boldizsár életéről kapunk színesebb képet, aki Mátyás király udvarában nevelkedett, Rómába tett zarándokutat, és saját misekönyvvel is rendelkezett.

A következő Batthyány Boldizsár, akinek a műveltségéről bővebb tájékoztatást ad a szerző, a 16. század második felében élő művelt humanista és alkímista volt, Franciaországban tanult,

és barátai közt tudhatta a híres tudóst, Carolus Clusium (1526–1609).

A második, *„Ifjúságunk és elménk értésünknek idejétől fogván”*. Batthyány Ádám udvari műveltsége című nagy fejezetben Koltai a megfelelő előkészítés után megérkezik műve fő témájához: Batthyány Ádámhoz. Érdekes adalékot tudhatunk meg édesapjáról: Batthyány Ferenc, aki Itáliában is járt, barátjának mondhatta a költő Balassit, a Batthyány levéltárban fellelhető autográf Balassi-versek. Koltai András azt a feltevést is megkockáztatja, hogy talán a Balassa-kódex is Batthyány Ferenc számára íródott.

Ferenc felesége, Batthyány Ádám édesanyja, Lobkovicz Poppel Éva rendkívüli birtokokkal rendelkező cseh nemesi család sarja volt, aki hatékony politikai és magánéleti intrikusként maradt fenn a magyar nép emlékezetében. A család Ferenc idejében császárpártinak számított, Ferenc mégis csatlakozott 1620-ban Bethlen Gáborhoz az észak-magyarországi katolikus egyházi birtokok ígéretének fejében. Batthyány Ferenc e lépése következtében igen sok birtokát elveszítette, de Pázmány Péter felszólítására később, 1622-ben bocsánatot kért és kapott II. Ferdinándtól.

A gyermekáldást tekintve Batthyány Ferenc és Poppel Éva nem voltak szerencsések: az évek során több gyermekük fiatalon vagy csecsemőkorában meghalt, közöttük a családi kedvenc, az elsőszülött fiú, Boldizsár. Három lány, és egyetlen fiú, Ádám élte meg a felnőttkort. Batthyány Ferenc halála után Poppel Éva úgy döntött, hogy nem házasodik újra, hanem fenntartja az özvegyi státusát, és maga irányítja birtokait. Fő célja a három lány és Ádám felnevelése, kiházasítása, valamint a lutheránus eszmék terjesztése lett. Koltai András megjegyzése szerint azonban küldetését egyik területen sem teljesítette be. Sikertelen hittérítési ambícióit a szerző – sokrétű forrásanyaggal alátámasztva – részletesen bemutatja. Poppel Éva a férje halála után a gyermekek nevelésére a rohonci kastélyt rendezte be, és Zvonarics Györgyöt fogadta nevelőjükké. Ádámot később Esterházy Miklós nádor vette pártfogásába, de Poppel Éva nem sokkal később, 1627-ben a fiát Nádasdi Pál evangélikus főrend udvarába küldte tanulni.

Batthyány Ádám és Poppel Éva között Ferenc halála után elmérgesedett a viszony, Koltai megfogalmazásában „erkölcsi-érzelmi köntösbe bújtatott anyagi vitába” torkollt. Ádám 1629-ben Pázmány Péter hatására katolizált, amivel kiváltotta anyja erőteljes felháborodását, és elesett az Illésházy Katával tervezett házasságától is. Vigaszt csak VIII. Orbán pápának a megtérése alkalmából hozzá írott brevéje, valamint a németországi utazása jelenthetett.

A katolizálás hatására Batthyány közelebb került a császárhoz is, az udvarba költözött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal ott is élt. Ferdinánd grófi címmel és kamarási tisztséggel ajándékozta meg, így bekerült a legbelsőbb császári körökbe, és magába szívhatta azt az udvari szellemet, amelyet saját udvartartásának kialakításában később bőségesen kamatoztatott.

Annak ellenére, hogy anyja még mindig reménykedett Ádám Illésházy Katával kötendő házasságában, Ádám feleségül vette a friuli elszegényedett nemesi családból származó udvarhölgyet, Formentini Aurórá, akit a bécsi tartózkodása során ismert meg.

Koltai személyes megjegyzéséből megtudhatjuk, hogy Batthyány Ádám egy akkoriban szokatlannak számító szerelmi házasságot kötött, ugyanis egyáltalán nem volt szokás, hogy magyar nemes urak külföldi udvarhölgyeket vegyenek el.

A monográfia harmadik nagy része a *„Mind az várakat, s mind az tartományit”*. Az *udvar épített környezete* címet viseli. A szerző ebben a fejezetben a hatalmas Batthyány-adminisztráció átvizsgálása után aprólékosan ismerteti a Batthyány-birtok akkori állapotának minden lehetséges aspektusát. Részletes képet kapunk a Batthyány Ádám és Poppel Éva közötti birtokvitákról, és megtudhatjuk, miképpen egyezett meg az örökségről a négy Batthyány-testvér.

Koltai szerint Batthyány Ádám a maga korában szokatlan fejlettségű írásbeliséget teremtett a gazdasági adminisztrációjában, és egy egészen új rendszert vezetett be. Írásbeli instrukciókkal látta el tisztségviselőit, jelentést várt, évente felmérte az összes uradalma személyi, tárgyi és jövedelmi viszonyait. A tisztartók a felméréskor inventáriumokat, ordináriumokat és urbáriumokat

készítettek, minden évben ugyanazon a meghatározott napon. Az inventáriumok összeállítását Batthyány Ádám diákjai és familiárisai végezték, a szerző néhányuk életéről bensőséges képet fest.

Ezután lajstromba veszi Batthyány Ádám várait és különböző rezidenciáit fontossági sorrend alapján, illetve aszerint, hogy mely számított a leggazdagabb uradalomnak, és hogy hol töltötte el az úr a legtöbb időt. Németújvár volt a Batthyányak fő rezidenciája: egy szabályos, bevehetetlen erőd, Batthyány Ádám állandó tartózkodási helye, ahol a családi kincstárat, könyvtárat és levéltárat is berendezte, és itt építtették fel a családi temetkezési templomot is. Batthyány Ádám, csakúgy mint édesapja, szenvedélyes építető hírében állt, templomok, kolostorok, malmok, prэшázak, fürdők, bástyák, laktanyák tanúskodnak mecénási tevékenységéről. Külföldi művészeket, mesterembereket fogadott, részben reprezentációs célból, a megrendelt épületekhez stukkókat, freskókat, tájképeket készíttetett.

Az adminisztráció elmélyült tanulmányozása segítette a monográfia szerzőjét, hogy élethűen ábrázolhassa a korabeli vári nép életét. Megtudhatjuk például, hogy a várat szigorúan őrizték, a kaput csak nappal nyitották ki, és komolyan ellenőrizték a ki- és bejutást: ismeretlenek csak és kizárólag Batthyány Ádám és a felesége engedélyével juthattak be. Megkapó képek kapunk a várban raboskodók életéről is.

A következő uradalom a sorrendben Rohonc, a „mulatságra épített kastély”, az ifjú Batthyányok tanulóhelye, Ádám személyes kedvence. A szerző bemutatja még Szalónakot, a család második legfontosabb erődtényét, a körmendi végvárat, Csákányt, Dobrát és Rakicsányt, valamint ezeken kívül megemlíti még hat-hét kisebb jelentőségű vadászkastélyt és nyári palotát (pl. Borostyánkő, Gereben, Pinkafő).

Batthyány Ádám szokásává vált összeírni a háznépe létszámát, és az egyes személyek aktuális tartózkodási helyéről is pontos listát vezetett: ezekből az említett adatokból nyerte ki Koltai arra vonatkozó ismereteit, hogy kik tartoztak Batthyány közvetlen udvari környezetéhez, és hogy melyik vár volt Batthyány állandó székhelye. Állandó rezidenciaként Batthyány

több várat is használt: ilyen volt Németújvár és Rohonc, ideiglenes tartózkodási helyként tekintette Szalónakot és Pinkafőt, ahol az úr évente egy-két hónapot töltött, és számon tartott olyan kastélyokat is, ahová csupán alkalmanként tett rövid látogatásokat, mint Körmend vagy Szentelek.

A következő „*Az jó és hű szolgálkat*” *Az udvari társadalom* című fejezetben az udvar társadalmi-szociális aspektusaival ismerkedhetünk meg. A szerző abból a tényből indul ki, hogy Batthyány Ádám korában soha senki nem volt egyedül: aki tehette, az szolgálkat fogadott, a várakban rengeteg, különböző vagyoni és társadalmi helyzetű ember élt együtt, és a vár mint egység szigorú rend szerint működött. A rendtartásnak voltak írott és íratlan szabályai, Batthyány a kor szokásaitól eltérően (a nádori és a királyi udvart kivéve) az utazásai alkalmával és hadi helyzet esetén írásbeli utasításokat adott. Emellett az íratlan rendtartásnak is nagy volt a hagyománya, a szabályokat a háznép minden körülmények között betartotta. Az itt élők társadalmi helyzetére, tisztségük fontosságára Koltai a fizetési jegyzékek, a prebendák (élelmiszer-ellátásra jogosító összeírások) és az ordináriumok (állandó költségek, fizetés és élelem együttesen) alapján következtet. Megállapítja, hogy az udvar népe soha nem volt állandó: egyesek utaztak, vagy előfordult, hogy néhány évnyi szolgálkat után más főúr udvarához szegődtek.

Közvetlenül a dominust szolgálkozó nemeseket hívták *familiárisoknak* (esetenként *szervitorok, uraim*); rangjukat és fontosságukat az jelezte, hogy ők maguk hány szolgálkával és lóval rendelkeztek. A familiárist magát és a lovas szolgálkat együttesen a *szer* névvel illették. A familiárisok lehettek *continuosok*, azaz mindig Batthyány Ádám mellett tartózkodtak, vagy lehettek az ún. *házi uraim*, akik nem a főúr mellett, hanem a saját birtokaikon éltek. Ez a két kategória persze nagyon gyakran fedte egymást. A familiárisok az úrral szerződést kötöttek, és szolgálkatára esküt tettek: ezeket a szerződéseket Batthyány Ádám a vörös bőrkötéses konvenciók könyvekben az ún. „vörös könyvekben” őrizte.

A familiárisok közül a legfontosabb tisztséget a *főkapitány* töltötte be, ez lényegében a körmendi vár főkapitányi tisztségét jelentette. Sor-

rendben ezután az *udvari hadnagy* következett, ő vezette a főúr seregét. A legtöbb familiárisnak azonban nem volt konkrét tisztsége, fő feladatuk a főúr kíséretének biztosítása volt, valamint az úr bandériumaiban való szolgálat. A bandériumokat harcászati és reprezentációs célokra egyaránt tartották.

A szerző ezután rátér az udvar mint oktatási intézmény ismertetésére. Bár már a 16. századtól kezdve a nemesifjak formális katolikus és protestáns iskolákban bővíthették tudásukat, az udvar is fontos részét képezte a műveltség megszerzésének (bár ezzel nem mindenki értett egyet, Zrínyi például az *Áfiumban* kritizálta az udvari erkölcsöket). Igazi oktatásban a nemesifjak csak akkor részesültek, ha a dominus a saját gyermekei mellé tanítót fogadott, egyébként szervezett oktatás az udvarban nem folyt.

Az udvari nép egy másik fontos részét tették ki az *inasok*, az olyan fiatal fiúk, akik közvetlenül a dominust vagy a főbb familiárisokat szolgálták. Koltai megemlíti, hogy évente tizenöt-harminc inas fordult meg Batthyány udvarában, de számuk folyamatosan változott. Feladataikat a szerző Batthyány Ádám rendtartásaiból ismerte meg, ez alapján különbözteti meg az *asztalnokokat*, az *étekgőgőket*, és a *fiatal udvari familiárisokat*. Az előbbieket felszolgálták az úr ételét, szolgálták az udvari seregben, és lovat is tarthattak. Az utóbbi kategória viszont a legelölke-lőbb bárói családok gyermekeit jelentette.

Az udvar mindennapi működéséért felelt a *hoppmester* és a *fullajtár*. Az ő parancsnokságuk alá tartoztak a *komornyikok*, a *konyhamesterek*, a *lovászmesterek*, a *deákok*, a *muzsikások*, a *mesteremberek*, a *pohárnokok*, és a *tálhordó csatlósok*. A komornyikok legfontosabb feladata a tárház kezelése volt. A deákok intézték az úr több nyelven folytatott levelezését, fogalmazták a gazdasági iratokat, fordítottak. Közülük rangsorban az első volt a *számvevő*, őt követte a *secretarius*. Mivel fontos feladatot láttak el, mindegyikük eskü alatt fogadott titoktartást.

A Batthyány családnál fontos szerepet töltött be a zene szeretete: már több generáció óta alkalmaztak ún. „*mezei*” és „*házi*” *muzsikásokat*.

A *lovászmesterek* és a *lovászok* is nagy meg-

becsülésnek örvendhettek, és egyéb mestereket is nagy becsben tartott az úr, úgymint *borbélyokat*, *ácsokat*, *óracsinálókat*, *kovácsokat*, *ruha-készítőket*, és *ötvösöket*.

A szerző külön kitér a nők udvarbéli helyzetére, amelyet Lobkovicz Poppel Éva és Formentini Aurora udvarának ábrázolásán keresztül mutat be. A főrendi nőknek joga volt udvart, ún. *gynaeceumot* tartani. Kislány koruktól kezdve mindig udvarhöllyek, a *fraucimerek* vették őket körül. Koltai két fő típusú gynaeceumot különböztet meg: Itáliában, Angliában és Franciaországban férfiak kíséretéből állt a női udvar is, míg a Habsburg és a spanyol udvarban főként nők és özvegyek (és még néhány férfi) álltak az úrnő rendelkezésére. A női udvartartás az úrnőtől kapta a fizetését, és tagjai általában ugyanazokból a nemesi családokból kerültek ki, mint a Batthyány Ádámot szolgáló ifjak. Az úrnő saját gazdaságot vezetett, ennek közvetlen irányítói a *vénasszonyok* (*Hofmeisterin*) voltak. A női udvar mindennapjai főként gyermekneveléssel, gyógyítással, kézimunkával, és az árvák gondozásával teltek, Koltai külön felhívja a figyelmünket arra, hogy Poppel Éva és Formentini Aurora egyaránt tartottak fenn patikaházat.

A „*Csak egy jó véget látunk.*” *Élet és halál az udvarban* című fejezet személyesebb teszi Batthyány Ádám és az egész család portréját. Megtudhatjuk belőle, hogy Poppel Éva és menyje között éles ellentétek feszültek, hogy Formentini Aurora soha nem tanult meg magyarul, ahogyan Batthyány Ádám egyik lánya, Eleonóra sem. A két fiú, Pál és Kristóf mellé apjuk praceptorokat fogadott (Poletincs György, később Ulrich Neumayr), majd később tanulni küldték őket a soproni jezsuitákhoz is. A két Batthyány fiú a családi hagyományokhoz híven nemigen szerette a tanulást, mindemellett nagyon nehezen lehetett őket fegyelmezni. Kristófnak ráadásul vad, durva természet jutott osztályrészül: felnőttkorában szerelmi botrányai és erőszakos cselekedetei miatt vált hírhedté.

Koltai András ezután kitér az udvari hitéletre is: mivel Batthyány Ádám ifjúkorában katolizált, várható volt, hogy megpróbálja birtokairól a protestáns prédikátorokat eltávolítani, és a helyükbe katolikus papokat ültetni. Hítszónoknak

Vernich Mátyást hívta meg Zágrárból. A „Missio Bottianiana” névvel illetett agresszív katalizálási hullám során kétszáz embert sikerült áttérítenie. Vernich Mátyás távozása után Lányi Mihály udvari lelkész támogatta Batthyányt, az ő nevéhez köthető, hogy a templomokban bevezették a katolikus rituálét, ami döntő fordulatot jelentett. Az udvar népei erre heves tiltakozásba fogtak, amely megtorlására Batthyány sokukat börtönbe is vetett.

Batthyány további hitbéli tervei között szerepelt még, hogy szerzetesrendet telepítsen birtokaira, először a sarutlan ágoston rendieket hívta, majd a domonkosokat, de tervei sorra kudarcba fulladtak. Végül a ferenceseket sikerült Németújvárra letelepíteni, számukra templomot építtetett, és kolostort alapított.

A következőkben a korszakra jellemző temetkezési szokásokkal ismerkedhetünk meg: Koltai példaként Formentini Auróra temetését mutatja be. Véleménye szerint egy ilyen esemény mindig reprezentációs célokat szolgált: a temetésre híres halotti szónokokat szerződtek, az elhunyt emlékére sokan epitaphiumokat írtak, ezeket legtöbbször nyomtatásban is megjelentették.

A monográfia utolsó része Batthyány Ádám utolsó éveivel foglalkozik: a nagy felháborodást kiváltó, ismételten szerelmi indíttatású második házasságával, és a halála utáni botrányos örökösödési vitával, amelyet történeti szempontból azért tekinthetünk fontosnak, mert amikor 1662-ben a Batthyány fiúk, Kristóf és Pál végre megegyeztek, az általuk kötött örökösödési szerződés háromszáz évre meghatározta a Batthyány család birtokviszonyait.

Az *Imázs és emlékezet* című zárófejezetben a szerző összefoglalót ad a kötet lényegéről. Fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Batthyány Ádám emléke főként mint az országot védő főkapitány maradt fenn, aki fő törekvéseinek középpontjában a családja rangjához méltó reprezentáció felvonultatása, valamint a barokk katolikus hitélet terjesztése és gyakorlása állt.

Bátran kijelenthetjük, hogy ilyen alapos felkészültséggel megírt részletes monográfiát nem minden nap kap kezébe a közönség. A mármár kézikönyvre jellemző információhalmazt

a szerző páratlan arányérzékkel kezeli: tökéletesen egyesíti a történeti kutatói aprólékosságot és következetességet az írói vénával. Amellett, hogy minden egyes állítását többszörösen bizonyítja, a történeti tények alátámasztására forrásokot közöl, térképet rajzol, és mondanivalójának átláthatósága érdekében táblázatokat szerkeszt, stílusa mégis könnyed, közvetlen és emberközelit marad: ez teszi élvezetes olvasmánnyá a művét nem csupán a szakma, hanem a művelődni vágyó laikus olvasóközönség számára is.

DALLOUL ZAYNAB

Csillagászat-történeti tudásvagyon, Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár csillagászati kézírataiból és nyomtatványaiból 2013. október 29. – 2014. március 28., A kiállítás kurátora Knapp Éva, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012[!] 164 p. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 7)

„Tisztában vagyok vele Legszenstésesebb Atyám, hogy egyesek, megtudva, hogy könyvemben a *De Revolutionibus Orbium Coelestium*ban Földünknek bizonyos mozgásokat tulajdonítok, felkiáltanak majd, s követelik, hogy tünjön el a színéről, aki ilyen nézeteket vall. Ezért igen sokáig haboztam, kiadjam-e ezeket a gondolatokat...” (Makovecz Benjámint ford.) Nikolausz Kopernikusz III. Pál pápához írt ajánlásából kitűnik a lengyel csillagász lelki tusája, hogy megjelentesse-e korszakos munkáját, melyet sokan a modern európai tudomány egyik fordulópontjának tartanak. Az ELTE Egyetemi Könyvtár új kiállítása régi nyomtatványok és kéziratok között válogatva igyekszik bemutatni azt az évszázadokon keresztül nyúló vívódást, hogy milyen is valójában a körülöttünk látható világ.

Knapp Évának, a kiállítás kurátorának egyszerre volt könnyű és nehéz dolga. Az óriási szerzetesrendi anyagból kimagaslik a jezsuita rendházakból (s legfőképpen a nagyszombati egyetemi könyvtárból) a 18. század végén beáramlott matematikai-csillagászati gyűjtemény, melynek darabjaiból több kiállítás tucatnyi tárlói tölthetők meg könnyedén. De ugyanakkor ne-

héz sors a válogatás, hiszen nem olyan egyszerű meghúzni a határokat sem időben, sem térben. Mennyire tekinthetjük Kopernikusz művét eszmétörténeti fordulatlaknak, miközben heliocentrikus modelljét nem igazolták az új csillagászati felfedezések (gondoljunk itt az 1572-es szupernóvára vagy az 1577-es üstökösre) és az egyre pontosabb megfigyelések? Milyen szerepet szánhatunk Tycho Brahe kiváló észlelésein alapuló geostatikus modelljének, melyben a Föld még nyugvóponton van, ám a bolygók már a Nap körül is keringenek? Vagy hová illesszük be Kepler *Mysterium Cosmographicumát* melyben a platóni öt testtel igyekezett modellezni az általa elképzelt kozmoszt?

Természetesen mind a három szerző helyet kapott a tárlókban egy-egy kötetel, bár Tycho és Kepler nem a leghíresebb műveikkel szerepelnek. Ám jól megindokolható a kurátor választása. Tychonak, az égi szférákban legutóbb megfigyelt jelenségekről szóló főműve (1588) helyett a később kiadott csillagászati levelezése (1596) került most a fókuszba, mely a bibliográfusoknak és a tudománytörténészeknek is fontos forrás. A dán csillagász kapcsolatban állt kora minden jelentős matematikusával, asztronómusával, asztrológusával, s e levelek bonyolult hálóként rajzolják meg a 16. század második felének tudományos világát. Sok levélből olyan, ma már ismeretlen, lappangó traktátus szövegét is rekonstruálhatjuk, melyek nem kerültek el Tycho és levelezőpartnerei figyelmét. E példány (EK, Ant. 3249.) egykori tulajdonosa vitába szállt a kötet margóján a csillagász egyik megállapításával, nevezetesen azzal, hogy szerinte az 1577-es üstökös (melyet maga a könyv olvasója is megfigyelt november 10-én) nem az éteri, hanem az elemi régióban bukkant fel. Valójában éppen Tycho bizonyította be (a Dudith András is megihlető kométa kapcsán), hogy az üstökösök – ellentétben Arisztotelész tanításával – nem a Föld légkörében, hanem a Hold feletti világban keringenek. A kötet később a nagyszombati Nagybaldogasszonyról elnevezett vallásos társulathoz (1727), majd a rendfelosztás után (egy rövid budai kitérővel) a Ferenciek terére került.

Ugyancsak jó választás volt, hogy az egykor a nagyszombati jezsuiták tulajdonában lévő

Új csillagászat (1609) helyett Kepler kozmosz titkait bemutató korai műve (1596) került a tárlóba. Ha fellapozzuk a Némethi Jakab jezsuita által 1632-ben összeállított, majd más rendtársak közreműködésével folytatott kéziratos könyvtári katalógust a megfelelő helyen – szép írással olvashatjuk az utalást a kiállított Kepler-példány címlapján –, akkor láthatjuk, hogy a könyvet 1638-ban, már a nagyszombati egyetem könyvtárában katalogizálták. A szép metszetenél (EK, Ant. 3253.) kinyitott könyvben a korai Keplerkozmoszt figyelhetjük meg, mely a kopernikuszi heliocentrikus modell továbbfejlesztéseként kívánt magyarázatot adni – az addigi tudásnak megfelelő – csillagászati ismeretekre. Az adott öt bolygó (a Merkúr, a Vénusz, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz) és egymáshoz viszonyított távolságuk milyen matematikai rendszerben írható le, vagyis Isten miért az öt szabályos platóni testet (a kockát, a tetraédert, az oktaédert, a dodekaédert, az ikozaédert) használta fel Naprendszerünk teremtéséhez. Kérdései kézenfekvőek voltak: miért öt bolygóból (és a Földből) áll a kozmosz, miért ebben a sorrendben keringenek a Nap körül, miért ebben a távolságban, s mi okozza azt, hogy a közelebbi bolygók gyorsabban mozognak, mint a távolabbiak. 1596-os kozmosza csak az első két kérdésre adott többé-kevésbé elfogadható választ, a harmadikra 1609-ig (az *Új csillagászat* megjelenéséig) várnia kellett.

Kopernikusz ajánlásában kijelölte a befogadók körét: az égi pályák körforgásáról szóló könyve csak matematikusoknak íródott (mathe-mata mathematicis scribuntur). Arthur Koestler szigorú ítéletet is mondott tudománytörténeti monográfiájában (*Alvajárók*, 1959): ez az a könyv, amit senki sem olvasott. Koestler szerint „a példátlan kudarc oka, hogy e könyv gyakorlatilag olvashatatlan.” Ez a megállapítás így is maradt volna, ha egy szenvedélyes harvardi csillagász nem áldoz rá néhány évtizedet, s öt kontinensen átnyúló utazást annak bizonyítására, hogy olvasta-e valaki Kopernikuszt. Az alapötlet egyszerű és magától értetődő volt: összegyűjteni a *De revolutionibus* összes fennmaradt példányát, s megvizsgálni őket, hogy mennyire hatott a heliocentrikus alapmű – különböző kiadásokban – a kora újkori századok olvasóira. Owen Gingerich 1971-ben

Budapestre is eljutott és a kezébe vette az Egyetemi Könyvtár Kopernikusz-kötetének első kiadását. A címlapon (EK, Ant. 3802.) olvasható beírások szerint első tulajdonosai között volt Nicasius Ellobodius flamand származású nagyszombati filológus és Mossóczi Zakariás nyitrai püspök is. Mossóczitól a Kecskés családon át a pozsonyi jezsuitákhoz került a neves bibliotéka, mely számos csillagászati-matematikai könyvvel is büszkélkedhetett, majd a rendfeloszlások után Tycho és Kepler példányaival együtt ez a kötet is az Egyetemi Könyvtáré lett.

Mossóczi Kopernikusz-kötete más szempontból is fontossá vált az utóbbi időben. 2010 februárjában kaptam egy e-mailt a már említett harvardi professzortól, hogy egy régi nyomtatvány kapcsán szeretné megkérdezni a véleményemet. A nyomtatvány Cornelio Malvasia itáliai arisztokrata 1662-ben sajtó alá rendezett munkája volt, mely a Nap, a Hold és a bolygók jövőbeli mozgását mutatta be táblázatok (efemeridák) segítségével. Korabeli csillagászok (később 20–21. századi bolond asztrológusok) kezébe illő segédlet volt. A könyv Gingerichhez került, s az éles szemű csillagász-tudománytörténész régi állománybélyegzőt fedezett fel lapozása közben. Az egyik pecsét különösen felkeltette az érdeklődését, mivel hasonlatosnak vélte ahhoz, amit 1971-ben a budapesti Egyetemi Könyvtárban látott. Érdekes, hogy ennyi év távlatából emlékezett a jellegzetes pecsétre, s megkérdezte a véleményemet, mivel – ahogyan ő fogalmazott – „a könyv tulajdonosa igencsak aggódik, hogy lopott könyvet vásárolt”. Hazafelé menet beugrottam az Egyetemi Könyvtárba, s a régi alapkatalógusa megadta a választ: igen, valóban volt egy Malvasia-kötete a könyvtárnak, aminek impresszumadatai meg is egyeznek a szóban forgó kötetével, de a volt kollégák úgy tájékoztattak, hogy sajnos a példány hiányzik a polcra. Ami biztos, hogy egykori jelzete – az úgynevezett régi szakjelzete – Eb 2r 44. volt. Nem volt mit tenni, kértem az amerikai csillagászt, hogy ha lehetséges, küldjön képeket a címlapról, a kötéstábláról és az esetleges bejegyzésekről.

A következő e-mail még érdekesebb volt. Roger Gaskell, a biokémikusból lett antikvárius – a neves londoni Quaritch cég munkatársaként

szereztesdett bele a régi könyvekbe – küldött néhány képet a Malvasia-kötetről. A tudománytörténeti (főként orvosi és csillagászati) szakkönyvekre szakosodott régikönyves kolléga is arra volt kíváncsi, hogy miképpen lehetne megállapítani a példány előző tulajdonosát. A kapott képek önmagukért beszéltek, hiszen számtalan hasonló könyv került már a kezünk ügyébe az elmúlt évtizedben az Egyetemi Könyvtár muzeális könyvanyagának leválogatása során. Sajnos ez a Malvasia-kötet nem volt közöttük, jóval előbb nyoma vesztetett, talán az 1960-as években. A londoni antikváriustól kapott első kép a könyv gerincét mutatta, s rögtön felismertem, hogy ez a lorettomi szervita rend gyűjteményéből kerülhetett az Egyetemi Könyvtárba még a 18. század végén. A második kép ezt meg is erősítette, mert tökéletesen olvasható volt a korabeli tulajdonosi bejegyzés: „Conventus Lauretani in Ungaria Ord(in)is Serv(or)um B(eat)ae V(irgin)is M(a)r(i)ae”. E latin szöveg is a lorettomi szervita rendház tulajdonát bizonyította. A harmadik képen az Egyetemi Könyvtár régi pecsétje volt látható, középen az Egyetem címerével. Ezek a pecsétek 1876 és 1945 között kerültek bele a könyvekbe. Végezetül a negyedik képen jól kivehető volt a 18. századvégi Pray-féle könyvtárrendezés nyoma, illetve a már említett müncheni szakjelzet: Eb 2r 44.

Amikor a lorettomi szerviták tulajdonában volt könyvet vettünk a kezünkben, akkor óhatatlanul felvetődött bennünk a kérdés, hogy a kötet nem Nádasdy Ferenc országbíró nevezetes bibliotékájából származik-e? A Wesselényi-összeskűvés szomorú záróakkordjaként kivégzett nagy műveltségű főúr könyvtára már a 17. században híres volt, talán ez lehetett az első olyan magyar gyűjtemény, melynek kialakításában nemcsak az olvasás és a használat játszott szerepet, hanem a kincsképzés is. Sajnos semmi nyomát nem leltük annak, hogy a példány valamikor Nádasdy könyvtárában lett volna. Ám a fenti lorettomi bejegyzés és a díszesen kiállított nyomtatvány megengedi azt a feltételezést, hogy ezt a könyvet is a bizonytalan Nádasdy-kötetek közé soroljuk. Az Egyetemi Könyvtár – a Nemzeti Kulturális Alapnak köszönhetően – 2013-ban visszavásárolta a Cambridge-be került Malvasia-

kötetet angol tulajdonosától, aki egy ismeretlen budapesti bibliofiltől szerezte meg a könyvet még 2009-ben. A Malvasia-kötet örömteli visszatérésére rendezték meg a most ismertetésre kerülő kiállítás.

A kötet leírása:

EK, Bar. 11092. Cornelius Malvasia, Ephemerides novissimae motuum coelestium (...) ad longitudinem Urbis Mutinae, ex P. Lansbergii hypothesibus (...) supputatae, et ad coelestes observationes nuper habitas expensae ab anno 1661, ad annum 1666; cum observationibus ipsis interim ab auctore habitis et ad calculum revocatis. Additis Ephemeridibus Solis et Tabulis Refractionum ex novissimis hypothesibus Joannis Dominici Cassini. Mutina, ex typographia Andreae Cassiani, 1662.

Mivel a frissen megjelent Nádasdy-kötet már nyomdában volt, mikor hivatalosan bejelentették a Malvasia-kötet visszaszátát, így nem kerülhetett bele a példány története a Nádasdy Ferenc könyvtárát rekonstruáló feldolgozásba: Viskolcz Noémi, Nádasdy Ferenc könyvtára, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, VIII).

Természetesen nem lehet cél, hogy egy kiállítási katalógust a szokásosnál hosszabban méltassunk. Így három különleges szálra szeretném még felhívni a figyelmet. Egyik – a szakirodalom által alaposan körbejárt – kérdéskör Tycho és a jezsuita tudományosság szoros kapcsolata. Itt nemcsak a kiállításon bemutatott Riccioli-kötetre (EK, Bar. 05430) gondolunk, ahol a híres rézmetszeten a Tycho-féle geostatikus modell nyeri a versenyt a heliocentrikus kozmosz felett 1651-ben, hanem azokra a kéziratokra és nyomtatványokra is, melyek a 17–18. században a ptolemaioszi, illetve a kopernikuszi rendszer mellett a dán csillagász kozmoszát is bemutatják, sok esetben a bonyolult szisztéma megértéséhez elengedhetetlen művészi ábrákkal. Ilyen például Johann Molitoris (EK, Ms E 4.) matézise a morva Iglából, melyet figyelemre méltó rajzokkal

látott el tanítványa 1640-ben. A gyönyörűen kiállított kötetben a geográfia, az optika, a távolságmérés és az erődépítéshez szükséges matematika is megtalálható. A különleges kézirat hasonmás-kiadása sok örömet szerezhetne a magyar bibliofilainak és a hazai tudománytörténet kutatóinak egyaránt.

A másik két jezsuitát, Szentiványi Márton (EK, RMK II. 349.) és a kevésbé ismert Reviczky Antalt (EK, Ea 4r 31.) majdnem egy évszázad választja el egymástól, ám világszerte sok vonatkozásban azonos. Tycho hatása halála után egy évszázaddal is kitörölhetetlen az európai tudományban, s ennek nemcsak a jezsuita rend geostatikus kozmoszt (hivatalosan 1620-tól) támogató álláspontja a magyarázat. A korszak tudósi számára hiányzott ugyanis a kézzelfogható csillagászati-fizikai bizonyíték a heliocentrikus modell igazolására, mivel a fényaberráció jelenségét csak jóval később, 1728-ban fedezte fel James Bradley angol asztronómus. Manapság ehhez hasonló problémát láthatunk a feketelyukak és a fereglyukak kérdésének felvetésekor: míg az előbbi létezését valószínűsítették, addig az utóbbi régóta várja a fizikai bizonyítékot (a sci-fi-rajongók nagy öröme). A 16. század végén a heliocentrikus elmélet sem egyserűbb, sem pontosabb nem volt a rivális ptolemaioszinál. Tycho Brahe számára úgy vetődött fel a kérdés 1588-ban, hogy melyik rendszert: a ptolemaioszit vagy a kopernikuszit kell-e kijavítani? Tycho modelljének tartós sikerét jól bizonyítják a kiállításon bemutatott kötetek.

A tárlókból több üstökös története is összerakható. Rögtön a nyomda ördögének köszönhető az 1596-os kométáé. Johannes Bocius kassai polgármester alkalmi verseinek és leveleinek gyűjteményében (EK, RMK II, 37) ugyanis szerepelt egy „1595”-ös üstökösről szóló költemény, amelyben a költő megemlített egy évvel későbbi hadi eseményeket, például Eger esztét is. A nyomdahibát erősíti az a tény is, hogy Bocius egy másik, későbbi művében (*Hornus cometa*, 1618) is írt erről a csillagászati jelenségről, de itt már 1596-os üstökösről beszélt, mint jó néhány kortársa vagy későbbi krónikás (Simon Czauck, Marc Fusch, Matthias Miles). Egy másik tárlóban egy színes lavírozott toll-

rajzzal ékesített beszámolót (EK, Ms E 35/17.) olvashatunk az 1766-os üstökösről, melyet a nagyszombati csillagdában észleltek április 9-én. A pontos idő egyértelművé teszi, hogy nem a Charles Messier francia csillagász által felfedezett égitestről, hanem Johann Evangelist Helfenzrieder német jezsuita matematikus egy hónappal későbbi, szabadszemes észlelésének eredményéről van szó. A nagyszombati obszervatórium éppen akkor figyelte meg alaposan az objektumot, mikor az a legközelebb járt a Földhöz. A rajzoló feltüntette az üstökösnek a Plejádokhoz és néhány fényes csillaghoz (pl. α Perseihez) viszonyított pozícióját is.

A harmadik különlegesség a sarki fényt bemutató vízfestmények (EK, Ms E 35/3b, I–III.), melyek Makó Pál magyar fizikus *De Aurora Boreali* című kéziratához készültek. A szemet gyönyörködtető képek azért is figyelemre méltók, mert az 1768-as nagyszombati észlelést mutatják be. Magyarországon nagyon ritkán csodálkozhatunk rá erre a természeti szépségre, melynek előfeltétele a különlegesen erős naptevékenység.

Utoljára egy megjegyzése és egy morgása maradt a recenzens könyvtárosnak. Tudásközpont, tudásalapú társadalom, tudásvagyon, tudástár, tudásmenedzsment és társai, egyszerűen borzalmas, semmitmondó, ám igen divatos kifejezések. Véleményem szerint nyugodtan ráírható egy régikönyves katalógus címlapjára, hogy „Csillagászatörténeti kincsek az Egyetemi Könyvtárban”. S morogva hozzáteszem, hogy az arra illetékesek megkérdezhetnék a már említett „pesti bibliofil”-t, hogy honnan szerezte a most visszakapott Malvasia-kötetet. Ugyanis kézbe véve a példányt rögtön láthatók a tulajdonosi jegyek (legfőképpen a pecsét), melyekből kitűnik, hogy lopott holmi. Vagy legalábbis erősen kétséges az eredete. A pesti könyvgyűjtőnek erkölcsi kötelessége és büntetőjogi felelőssége lett volna megkérdeznie az Egyetemi Könyvtár munkatársait, hogy nem hiányzik-e a könyv raktárukból.

FARKAS GÁBOR FARKAS